

Portugália a huszadik században: realitás és illúziók között

(Szilágyi István: *Portugália a huszadik században* című
könyvéről)

Portugália huszadik századi története kevésbé ismert a történelem és a politika iránt érdeklődő magyar olvasó számára. Pedig lakóinak száma, területének nagysága, történelmi fejlődése alapján a Magyarországgal számos hasonlóságot mutató Portugália nagyobb figyelmet érdemel. Ezért is mindjárt a recenzió elején le kell szögezmem, hogy egy hiánypótló könyvet jelentetett meg Szilágyi István professzor úr.

Portugália történetét négy fejezetre tagolva tárgyalja a szerző. A tagolással egyetért-hetünk, mert azok alapján látható az egyes történelmi periódusok lényegi vonásainak bemutatása. Külön is ki kell emelni, hogy a szerző a történelmi folyamatokat nem izoláltan szemléli és nem pozitivistá módon ismerteti, hanem felhívja a figyelmet arra, hogy milyen összefüggés van az egyes periódusok között. Azaz, hogyan készítik elő egymást a történelmi időszakok; a gyökerekből milyen hajtás sarjad.

Az első fejezet az Első Köztársaság (1910–1926) megszületését mutatja be. Itt óhatatlanul ki kell térni a gyarmatbirodalom elemzésére. A szerző szerint Portugália dilemmáját sokáig az Európa felé való fordulás vagy a gyarmatbirodalom egybetartása jelentette. „A félszigeti rivalizálás [Spanyolországgal] a luzitánokat elzárta Európától. Portugália ezért az Atlanti térség felé fordult és hatalmas, az anyaországánál sokszorosan nagyobb és gazdagabb gyarmatbirodalmat épített ki.” (12. o.) Portugália Európától való elfordulásának biztosítéka, hogy Angliával erős, politikai szövetségi kapcsolatot épített ki. 1822-ben Portugália elvesztette legnagyobb gyarmatát, Brazíliát (Brazília 1822-ben független császárság lett). Következésképpen a portugál gyarmatbirodalom az afrikai kontinensre, a Portugál Indiákra és Kelet-Timorra „zsugorodott”. A 92 391 négyzet kilométeres területű Portugália még így is 2 092 290 négyzetkilométeres gyarmatbirodalommal rendelkezett a XX. század elején, azaz az ország területénél huszonkétszer nagyobb területeket mondhatott magáénak.

Afrikában a két legfontosabb gyarmata Angola és Mozambik volt. Portugáliában kidolgoztak egy olyan koncepciót, hogy a két ország közötti területeket (Zambia és Zimbabwe) megszerezve összekössék a két gyarmatot és egy portugál érdekeltségű övezetet hozzanak létre (Mapa cor-de-rosa). Ez a terv azonban illúzióknak bizonyult, mert Portugália fő európai szövetségeseivel, Angliával került volna szembe.

1910-ben fegyveres felkelés buktatta meg a monarchiát, és kikiáltották a köztársaságot. A köztársaság számos liberális intézkedést hozott (az állam laicizálása, a nemesi címek eltörlése, sajtószabadság, új nemzeti szimbólumok stb.). Elfogadta az új alkotmányt (1911), amely parlamentáris rendszert vezetett be. (A könyv egyik igen fontos erőssége az alkotmányok, a politikai intézmények alapos elemzése, amely rámutat a társadalom állapota, a társadalmi szükséglet és az alkotmányok közötti kölcsönhatásra, összefüggésekre.)

Az Első Köztársaságban állandósultak a politikai válságok, amelyek fő oka, a szerző szerint, a politikai pártok állandó átalakítása, fragmentálódása, a gazdasági és társadalmi problémák kiéleződése volt. Mindezeket a szerző olyan szempontból is vizsgálja, hogy ezek a tényezők mennyire segítették elő a későbbi diktatórikus átalakulásokat.

Bár Anglia arra kérte Portugáliát, hogy maradjon ki az I. világháborúból, Portugália mégis úgy döntött, hogy a németellenes erők oldalán belép a háborúba (1916). A háborúban való részvétele egyik fő oka az volt, hogy gyengítsék a portugál afrikai gyarmatokat fenyegető német császárságot.

A második fejezet a Második Portugál Köztársasággal (1932–1974) foglalkozik. A portugál történelem egyik mérföldkövének nevezi a szerző azt a pillanatot, amikor az addigi pénzügyminisztert, Antonio de Oliveira Salazart miniszterelnöknek nevezték ki (1932). „Salazar az *atipikus diktátor* [kiemelés H. Gy.] típusát testesíti meg. Hatalomra kerülésének időszakában nem állt mögötte egy erős, könnyen mobilizálható tömegmozgalom. Nem rendelkezett koherens, kidolgozott, a tömegek mozgósítására alkalmas, a válság sújtotta Európa államközpontú, diktatórikus rendszereire jellemző, radikálisan szélsőséges ideológiával... Nem alkotott és nem alakított ki faji alapon meghatározott, biológiai-ig determinált ellenségeképeket... Nevéhez fűződik az Új Állam korporatív, katolikus, tekintélyuralmi struktúrájának és az ehhez szükséges ideológia-rendszerének kialakítása. Országlása alatt Portugália Európa peremére szorult, befelé forduló diktatúra lett.” (53. o.) A szerző idézi Fernando Pessoa-t, aki szerint Salazar „intelligens, rugalmasság nélkül, vallásos, lelkeség nélkül, aszkéta, miszticizmus nélkül [...] katolikus materialista (sok ilyen van), született ateista, aki elismeri a hitet. Mint országot kormányzó vezér hiányoznak belőle egyebek mellett a vezérre közvetlenül jellemző tulajdonságok, kiváltképpen a képzelőerő [...] Salazar mindörökké materialista és kiskönyvelő marad. Nem álmodik, mert az álom nem jövedelmező.” (54. o.) A szerző megjegyzi, hogy Salazarnek, mint „atipikus” diktátornak követője akadt Brazíliában az 1930-as években Getulio Vargas elnök személyében. (104. o.) Valóban figyelemre méltó az a hasonlóság, amely a két elnök személyét, kormányzási módszerét jellemzi. (Vargas volt az egyik első latin-amerikai populista politikus.)

Az Új Állam (Estado Novo) és intézményeinek elemzése megint felmutatja a szerző összefüggéseket kereső és elemző képességét. Az Új Állam és annak alkotmánya erős államot és erős végrehajtó hatalmat hozott létre, amely jogi felhatalmazást adott arra, hogy a központ beavatkozhatson a gazdasági, politikai életbe. Az alkotmány szerint Portugália egységes és korporatív állam. „A diktátor nélküli diktatúra fokozatosan a miniszterelnök személyi hatalmára épülő tekintélyuralmi rendszerré alakult át.” (60. o.) Ebbe az „egységes Portugália” koncepcióba jól illett a Gyarmati okmány (1930), amely szerint a tengerentúli tartományok és az anyaország a portugál nemzet egymástól elválaszthatatlan részét alkotják. (A gyarmatok élére főkormányzókat neveztek ki, és a tevékenységüket a gyarmatügyi miniszter koordinálta.)

Salazar az 1930-as években – talán külföldi minták alapján is – érezte, hogy szükség van egy a kormány mögött álló politikai párt megeremtésére. „A Nemzeti Egység Párt (União Nacional – UN) létrehozásával megindult a pártállami rendszer kiépítése Portugáliában. A párt és az állam a közigazgatás valamennyi szintjén összefonódott.” (64. o.) Az UN 1932-ben megjelent statútuma szerint a mozgalom nem pártként, hanem független mozgalomként definiálta magát – de tulajdonképpen pártként működött. 1970-ben az UN-t a Népi Nemzeti Akció (Ação Nacional Popular – ANP) váltotta fel, de az új elnevezés nem jelentett lényeges változást a párt szerepében.

Salazar korporatív-keresztény állam megeremtését tűzte ki célul. (1940-ben született meg a konkordátum az egyházzal.) A rendszer öt fő értékben határozta meg a lényegét: Isten, Haza, Tekintély, Család, Munka. Az Új Állam ideológiájának propagandisztikus lényegét az ún. az Új Állam Tízparancsolata foglalta össze. Néhány tétel a „Tízparancsolatból”: „Az Új Állam egyetlen osztálynak sincs alárendelve. [...] Az Új

Államban az egyén társadalmilag, mint természetes (családok), a szakmai (korporációk) és területi (municipiumok) csoportok tagja létezik... [...] Nincs erős állam ott, ahol a Végrehajtó Hatalom gyenge. A parlamentarizmus a Kormányt a feltörekvő politikai pártok diktatúrája által alkotott politikai gyűlés felelőtlen önkényének veti alá. Az Új állam az államfői intézmény és a kormány állandóság, függetlensége és biztonsága révén biztosítja az Erős Állam létét. [...] Portugália Nagyhatalom akar lenni. [...] ...hatalmas Birodalma civilizációjának visszaállítását akarja. [...] Az Új Állam ellensége a Nemzet ellensége is.” (78. o.)

Salazar halála után (1968) Marcello Caetano lett a miniszterelnök, ami nem jelentett változást a rendszer ideológiájában és működésében. Hasonlóképpen az 1971-es alkotmánymódosítás sem jelentett lényegi változást a politikai életben.

A Salazar és Marcello Caetano éra alatt a gazdaságot a befelé forduló importhelyettesítő iparosítás és protekcionizmus jellemezte, vagyis egyfajta sajátos autarkiaira való törekvés volt a fő cél.

Portugália egyik legnagyobb problémája 1930–1937 között a népességfogyás volt. A szerző három okra vezeti vissza a népesség fogyását: 1. a külföldön munkát vállalók száma megnőtt; 2. közel kétfélmillió portugál vándorolt ki Latin-Amerikába (1946–1973 között); 3. a gyarmati háború (az 1960-as évektől). Ráadásul felerősödött az előregezés folyamata is.

Az Új Államot illetően a szerző összegző véleménye, hogy „csökkentette az ország relatív elmaradottságát és lemaradását Európa centrumától. A gazdaság és társadalom alapvető mutatói szerint azonban Portugália továbbra is Nyugat-Európa legelmaradottabb országa volt.” (90. o.)

A portugál külpolitika három tengelyeként a szerző az alábbiakat sorolja fel: a Nagy-Britanniával való privilegizált kapcsolat, a Spanyolországgal való kényes kapcsolat és a gyarmati rendszer fenntartása. Ez utóbbi elsőbbséget élvezett. Az Új állam geopolitikai koncepciójában a birodalomépítő retorika nagy hangsúlyt kapott („A világ csak a portugál felfedezéseket követően létezik”, „Portugália nem kis ország”, „Portugália nem gyarmati hatalom, hanem Portugália többkontinensű hatalom”. 92–93. o.) A II. világháború után, mivel Portugália semleges volt, a gyarmatokat – azaz „a tengerentúli tartományokat” – is meg kívánta őrizni. Az új jelszó: „Integrálni, de nem feladni” volt. Ennek szellemében megszületett a „luso-trópusi civilizáció” gondolat.

A harmadik fejezet fő témája a Harmadik Köztársaság és a demokrácia győzelme. Ezen belül a fő hangsúlyt a szerző a Fegyveres Erők Mozgalmára, a „Szegfűk Forradalmára” teszi (1974. április 25.).

Részletesen tárgyalja a Fegyveres Erők Mozgalmának kialakulását, ideológiai diverzifikációját, a kormányzás problémáit. Elemzi a különböző pártok programját, tevékenységét, a választások eredményeit.

A szerző szerint az 1976-os Alkotmány fél-elnöki rendszert vezetett be. Részletesen elemzi a köztársasági intézményt a portugál demokráciában. Ebben a fejezetben is kiténik a szerző egyik legfontosabb erénye: az alkotmányok, programok, státutumok részletekbe menő elemzése, amely során tételesen rámutat a dokumentumok társadalmi-politikai megalapozottságára, illetve azok hiányára.

Külön alfejezetben tárgyalja a szerző a regionalizmus és a régióépítés problematikáját. 1969-től négy közigazgatási adminisztratív régióra tagozódott az ország (Északi, Középső, Lisszaboni, Déli Régió). Portugália így decentralizált unitárius szerkezetű állammá vált. Nem sikerült viszont az 1991-ben elfogadott – az EU-nak megfelelő – NUT-2-es régiók létrehozásának terve. (Nyolc adminisztratív régiót terveztek. A cél az volt,

hogy a fejlődésbeli különbségeket kiküszöböljék.) A referendumra bocsájtott tervezetet a népszavazás elvetette. Ennek oka főként az új régiós határoktól való idegenkedés volt.

Az utolsó fejezet fő témája az Európai Unió és Portugália kapcsolata. Ezen belül a szerző elemzi a csatlakozási folyamatot. A viszonylagos lassúság (a tárgyalások hét évig tartottak) egyik okaként említi, hogy Portugália sohasem definiálta magát csak európai érdekeltségű országnak. (1949 óta Portugália NATO-tag volt.) A szerző szerint Portugália (és Spanyolország) három ok miatt kérte felvételét a Közös Piacba. 1. Az európai országok közösségeinek tagja akart lenni. 2. Részt akart venni Európa problémáinak megoldásában. 3. Gazdasági hasznot reméltek. (Bár gondot jelentett – főleg a mezőgazdaság területén –, hogy Franciaország, valamint Görögország erős konkurenciát okozott.)

Portugália és Spanyolország 1986-ban nyert felvételt az EU-ba. A szerző bemutatja az uniós alapok portugáliai hatását. Néhány példa: „a közösségi kerettámogatások 1989–1993 között Portugáliában a befektetések 22%-át és a közfinanszírozás 83%-át tették ki, valamint 3%-kal járultak hozzá a bruttó hazai össztermék növekedéséhez.” (220. o.) Részletesen kitér a könyv a strukturális és területfejlesztő politikára és azok eredményességére. Hasonlóan fontosnak tartotta a mű írója, hogy a jelen állapotot is ismertesse (a 2014–2020 közötti időszakra vonatkozó pénzügyi keret számait, célkitűzéseit). A 2014–2020-as programozási időszakban az EU „legkevésbé fejlett régiói közé három portugál kontinentális régió és az Azori-szigetek tartoztak”. (233. o.)

A quo vadis Portugália? kérdésre adott válaszokat a szerző úgy summázza, hogy „Portugália a problémák ellenére biztosította helyét az európai fejlődés fő áramlatában, s bizonyítja, hogy az integrációs szervezetbe való bekerülés után új eszközök tárháza nyílt meg az adott ország előtt. [...] Portugália példája azt is bizonyítja, hogy az évszázados bezárkózás és elmaradottság leküzdése egyik napról a másikra nem történhet meg, és a nemzeti érdekek érvényesítéséért az európai integráció keretein belül is keményen meg kell küzdeni.” (243. o.)

A szerző egy brazil utazó szavait idézi azzal kapcsolatban, hogy utolérheti-e Portugália Európát: „Először Portugáliában voltam, azután Európába utaztam.” (228. o.)

A recenzió írója jó szívvvel ajánlja minden történelem, politika és egyáltalán, a Portugália iránt érdeklődő figyelmébe ezt az adatok sokasága ellenére is olvasmányos, elgondolkodtató és továbbgondolkodásra serkentő könyvet.

(Szilágyi István: Portugália a huszadik században. Budapest, 2015, L'Harmattan, 280 p.)